

Лариса Годунова

Кіровоградський національний технічний університет,
Кіровоград

До питання встановлення російського контролю над фінансами Лівобережної України: в інтерпретаціях історіографічних джерел кінця XVII — початку XIX ст.

Відроджена за часів гетьмана Богдана Хмельницького українська державність з її демократичними інститутами, зокрема республіканською формою правління, була позбавлена не лише перспектив розвитку в союзі з монархією Романових, але й приреченою на знищення. Цілком слушною є теза академіка Валерія Смоля про те, що після 1654 року «йшов поступовий, але невблаганний процес втрати нею своїх етнічних рис, ліквідації окремих, а згодом цілих суспільних інститутів»¹. Одним із напрямків наступу московсько-російського абсолютизму на українську державність, як указує професор Василь Орлик, стали фінанси Гетьманщини та Війська Запорозького низового². Дана складова інкорпорації України російським царатом на теренах Лівобережжя Дніпра охоплює часовий проміжок з 1657–1783 рр., в якому умовно ми можемо виділити 2 періоди: перший з 1657 р. по 1722 р. та другий з 1722 р. по 1783 рр. Для першого було характерним часткове втручання царської влади у фінансові справи України, а для другого — жорстке підпорядкування українських фінансових ресурсів Росії. Завершенням цього періоду стало повне включення земель Лівобережної України до податкової системи Російської імперії та встановлення на цих теренах російського подушного оподаткування. Зрозуміло, що процес підпорядкування фінансових ресурсів російському уряду та поширення на українські терени російської податкової системи не могли залишитися поза увагою науковців та дослідників різних поколінь, від козацько-старшинських літописців до сучасних вчених. Розглянемо цю про-

¹ *Смолій В. А.* Українська козацька держава // Український історичний журнал, № 4, 1991, — С. 11.

² *Орлик В. М.* Інкорпорація України в податкову систему Російської імперії // Історична пам'ять, 2005, Вип.1–2., — С. 56.

блему через призму аналізу її інтерпретації в історіографічній спадщині відповідно до етапів розвитку української історіографії, послуговуючись концепцією професора Ярослава Калакури, котрий загалом виділяє в українській історіографії вісім періодів її розвитку³. Ми дослідимо другий, що «охоплює козацько-гетьманські часи»⁴, та третій, «який охоплює другу половину XVIII – початок XIX ст.»⁵ які є об'єктом нашого дослідження, а предметом його виступають інтерпретації тогочасних дослідників щодо проблеми поширення російської податкової системи на землі Лівобережної України у XVIII ст. Автор не претендує на остаточність зроблених у ній висновків, адже проблема історії податкової політики Росії щодо українських земель та її відображення в історіографії є досить складною та багатогранною.

Проблема історії української податкової системи у XVIII ст. і боротьби за контроль над нею царату знайшла певне відображення в працях сучасників тих подій, а саме літописах Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка. Ці праці за визначенням Я. Калакури стали «вершиною української історичної думки цієї доби»⁶. Даний історіографічний комплекс належить до другого періоду розвитку вітчизняної історіографії, для праць якого характерним є описово-розповідний метод систематизації фактичного матеріалу, а самі вони переважно мають характер компіляцій, проте, ці твори є вагомим не лише історіографічним, а й історичним джерелом кінця XVII – початку XVIII ст. Висвітлені в них аспекти, що стосуються історії оподаткування в тогочасній Україні, дають певну картину функціонування системи податків і зборів, а також їхнього адміністрування в досліджуваній період. Так, зокрема, щодо проблеми заходів російського уряду із встановлення контролю над фінансами України-Гетьманщини та включення українських фінансів до російської скарбниці козацько-старшинські літописці наводять події 1666 р., коли відповідно до домовленостей московського царя Олексія Михайловича та гетьмана Івана Брюховецького, до ряду українських міст були направлені царські воєводи з метою створення царського фіскального апарату, проведення перепису населення та обкладення його податками і зборами на користь московського війська, яке перебувало в Україні⁷.

У працях представників наступного — третього періоду вітчизняної історіографії, порушені нами проблеми також знайшли певне відображення, зокрема у творах Петра Симоновського, Олександра Рігельмана та автора «Історії Русів». Ураховуючи те, що дані дослідники жили й працювали в другій половині XVIII – на початку XIX ст. ми маємо змогу ознайомитися із їхніми оцінками процесів підпорядкування українських фінансових ресурсів імперському центру. Аналізуючи українську історіографію цього періоду, цілком погоджуємося із тезою Я. Калакури про те, що «друга половина XVIII – початок XIX ст. це відлуння в українській історичній думці західноєвропейського історіософського напрямку — романтизму, що мав в Україні власне козацьке коріння»⁸. Через сформовані традиції «історіописання» в даному періоді вітчизняної історіографії, зокрема компілятивний характер праць із включенням до тексту прямих запозичень як із інших праць так і з нор-

³ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – Київ 2004, – С. 36.

⁴ Ibidem, – С. 37.

⁵ Ibidem.

⁶ Ibidem.

⁷ Літопис Самовидця. – Київ 1971, С.99–100; Літопис гадяцького полковника Григорія Граб'янки / Пер. із староукр. – Київ 1992, – С. 134.

⁸ Калакура Я. С. Українська історіографія: Курс лекцій. – Київ 2004, – С. 38.

мативно-правових актів, ми не завжди в змозі об'єктивно оцінити ставлення того чи іншого автора до описуваних ними подій. Проте, здійснений нами аналіз засвідчує, що в працях П. Симоновського, О. Рігельмана та в «Історії Русів», автори, описуючи фіскальні заходи імперського центру, керувалися двома підходами. По-перше, вони намагалися в хронологічній послідовності показати політику російських самодержців до України та її державності, а, по-друге, інколи, можливо, напівсвідомо висвітлювали болючі для них проблеми. Зупинимось детальніше на вказаних двох підходах. Якщо в «Короткому описі» П. Симоновського, ми інколи можемо відчутти авторське ставлення до тих чи інших подій, то «Літописна оповідь» О. Рігельмана, на наше переконання, є «класичним» історичним твором цього періоду, саме в ньому, виходячи із можливостей автора щодо доступу до джерел, поетапно висвітлюються заходи російського уряду із підпорядкування українських фінансів під прикриттям їхнього «впорядкування» при цьому фактично майже неможливо знайти в тексті авторської оцінки описуваних подій, навіть у випадку якщо описувалися досить болючі та неоднозначні для суспільства проблеми. Візьмемо для прикладу події пов'язані із так званою «війною маніфестів» після виступу гетьмана Івана Мазепи проти російського царя Петра I в 1708 р. Саме фіскальна складова змісту цитованих П. Симоновським⁹ та О. Рігельманом¹⁰, маніфестах Петра I та універсалах обраного під російським контролем гетьмана Івана Скоропадського, спрямованих проти Івана Мазепи, була особливо відчутна та зрозуміла для населення.

Царські укази та універсали нового гетьмана перш за все мали переконати український народ і козацтво, що І. Мазепа був уособленням зла в його різних проявах, у тому числі й через жагу особистого збагачення. Цілком погоджуємося із тезою сучасного польського науковця Павла Крокова про те, що «Петрові I вдалося дискредитувати Мазепу за допомогою ряду відозв, скерованих до деяких козацьких провідників, ієрархів української православної церкви, селян та запорозьких козаків»¹¹. Проте, авторська позиція П. Симоновського та О. Рігельмана схована за лаштунками цитованих документів і це є прикладом першого із вказаних нами підходів до викладення матеріалу представниками третього періоду української історіографії. А щодо другого підходу, то, наприклад, той же П. Симоновський, залишивши поза увагою фіскальну політику Першої Малоросійської колегії, не оминув скасування в 1730 р. Анною Іоанівною «наболілого» для козацької старшини стягнення десяти з бджільництва та тютюництва, та деяких інших зборів, а саме вагового, мостового, за поховання і з перевезення¹². Завершуючи аналіз пам'яток вітчизняної історіографії другої половини XVIII ст., необхідно зазначити, що праця О. Рігельмана, незважаючи на її типовість для історичних творів того часу, з «яскраво вираженою комплітивністю й наявністю прямих запозичень»¹³, все ж є важливим історичним джерелом для дослідження проблем російської імперської політики в Україні, в тому числі й сфері оподаткування, завдяки саме тиражуванню на її сторінках ряду імперських за-

⁹ Симоновский П. И. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах. – Москва 1847, – С. 124.

¹⁰ Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. – Київ 1994, С. 531–532; 556–557.

¹¹ Krokosz P. Iwan Mazepa i Piotr I. Wojna na uniwersały (październik–grudzień 1708 r.) // Nowa Ukraina, nr 1–2, Kraków–Przemyśl 2009, – С. 28.

¹² Симоновский П.И. Указ. Соч., – С. 144.

¹³ Сас П. М., Щербань В. О. Історія України у висвітленні О. І. Рігельмана, – С. 9.

конодавчих актів, які не ввійшли до Повного зібрання законів Російської імперії. «Літописна оповідь», як справедливо вказують її дослідники, є «класичним» для тогочасної вітчизняної історіографії компілятивним трактатом, «який віддзеркалює стан тогочасної історичної думки, а якщо розглядати його більш широко, то й ментальність суспільства»¹⁴.

Певні відомості щодо підпорядкування українських фінансів Росією наводяться у вітчизняній пам'ятці національно-політичної думки початку XIX ст. «Історії Русів», в якій анонімний автор подає історію України від найдавніших часів до 1769 р. Саме автор «Історії Русів», чи не вперше у вітчизняній історіографії, згадує про встановлення в 1722 р. в Україні-Гетьманщині правління Першої малоросійської колегії на чолі з бригадиром Степаном Вельяминовим та зміни в податковій політиці в Україні, указуючи, що було «встановлено податки з усіх мешкань, засівів, худоби, пасік і промислу, не зваживши при тому на жодні стани та привілеї»¹⁵. Саме із створення згаданої колегії, на нашу думку, розпочався другий, завершальний період інкорпорації фінансів Лівобережної України російським царатом, для якого характерним було не лише обмеження діяльності українських владних інституцій і їхня руйнація, а й жорстке підпорядкування українських фінансових ресурсів Росії. На сторінках цієї праці поетапно висвітлюється процес боротьби української старшини за відновлення своїх привілеїв, у тому числі й фіскальних, та заходи імперського уряду щодо українських фінансових ресурсів. Автор «Історії Русів», підтримуючи позицію тогочасної Генеральної старшини, зазначав, що українських урядників та козаків обклали надмірними податками та повинностями, встановленими «без уваги на їхній стан та привілеї і всупереч самим договірним статтям, з Гетьманом Богданом Хмельницьким укладеним». Указуючи при цьому, що вони виконували службу «своїм коштом і у власному озброєнні ..., що незмірно більше варта, як ті податки»¹⁶. Якщо діяльності Першої малоросійської колегії в «Історії Русів» дається виключно негативна оцінка, то заходи очільника Другої малоросійської колегії графа Петра Румянцева-Задунайського сприймаються позитивно. Так, зокрема, наголошується, що граф Румянцев, вивчивши проблему забезпечення провіантом та фуражем військ, ліквідував одну з корупційних тогочасних схем військових урядників, зокрема, «встановив Граф однаковий податок грошовий з усіх обивателів Малоросійських, поминаючи лише урядників та службових Козаків, і звелів платити з кожного диму, себто з кожної хати, по карбованцю і дві копійки на рік, що становить з душі чоловічої статі по 35 копійок. І той податок сплачується до скарбниць повітових, на те заснованих, а з них, наказом Канцелярії скарбу Малоросійського, видаються гроші на полки та команди військові для прохарчування військ та годівлі їхніх коней, за встановленими штатами й цінами»¹⁷. Про позитивне ставлення автора цієї праці до реформування Петром Румянцевим оподаткування в Україні-Гетьманщині, свідчить твердження автора проте, що «народ малоросійський, такими установами буди доволі улегшений і ущасливлений, прославляв за те нове своє начальство»¹⁸. Проте, подальші кроки цього імперського урядовця в Лівобережній Україні висвітлені вкрай негативно, особливо це стосується так званого румянцівського опису Малоросії. Автор «Історії Русів», вдаючись до

¹⁴ *Ibidem*, – С. 13.

¹⁵ Історія Русів. – Київ 1991, – С. 284.

¹⁶ *Ibidem*, – С. 285.

¹⁷ *Ibidem*, – С. 316–317.

¹⁸ *Ibidem*, – С. 317.

філософських категорій, зазначає, «а як щастя людське невідомими планетами майже завжди переслідується будь-яким злом, що його обтяжує і дає матерію філософам дискутувати цілі віки про основи добра і зла, досі ними не вирішені, то й народ Малоросійський в добробуті своєму зазнав того спільного жеребу лихого долі».

Граф Румянцев року 1767-го звелів учинити всьому народові і його майнові Генеральний опис що, як у своєму роді, так і в способі його проведення, був новиною незвичайною»¹⁹. Негативне ставлення анонімного автора до Генерального опису, а особливо до методів його проведення імперськими сановниками, засвідчує особлива емоційність опису цього процесу на сторінках «Історії Русів». Так, зокрема, автором вказується, що «за комісіонерів до того призначено в кожному повіті штаб-, обер- і унтер-офіцерів з численними писарями та рядовими із Великоросійських консистуючих полків і залог, які тільки муштрувати солдатів, чинили за тими правилами і з селянами. У кожному селі виганяли народ з хат його на вулиці, не минаючи нікого і навіть немовлят, шикували їх шеренгами і тримали так на всякій погоді, чекаючи, аж доки перейдуть вулицями головні Комісіонери, які, роблячи їм переключку, значили кожного на грудях крейдою та вуглем, щоб з іншими не змішався. Худобу обивательську тримали разом з її господарями і також оглядали й переписували як маєток господарів. Ревіще худоби і плач дітей здалеку сповіщали, що зближаються до них комісіонери з численними асистентами. Після людей і скотини бралися до поміщиків і власників. Від них вимагали документів і доказів на володіння маєтностями та землями і тут-то потрясали всі скарби кожного. Звичайно домагалися якихось Писцових книг і жалювання Царських грамот, але вони тут були у самих лише попів на парафії, та й то Архієрейські; а як поміщикам, згідно з правами та договірними статтями їх, усі надання та пожалування йшли від Гетьманів і Трибунальних урядів, а тільки мало хто мав на те potwierдження Царські, видані на їх бажання та при випадкових okazіях, то й подали всі власники універсали Гетьманські та декрети Судові; але їх спершу вважали за паспорти, або прокормьожні, а мало що за посвідки звичайні, і опісля вже поволі приходили вони в свою силу, залежно від клопотань власників та їхніх пожертв»²⁰. Таким чином, автор «Історії Русів» змальовує дії російської влади, щодо тотального підпорядкування її населення України-Гетьманщини, через встановлення жорсткого контролю, у тому числі й шляхом проведення Генерального опису, не лише за населенням, а й за його власністю. Проведений імперською владою в 1765–1769 рр. Генеральний опис, дав російським урядовцям детальну інформацію щодо фінансових ресурсів Лівобережної України, зокрема бази оподаткування через облік різних категорій податного населення, та створив підґрунтя для запровадження російської подушної системи оподаткування в 1783 р. Окрім цього, Генеральний опис, мав далекоглядні не лише економічні, але й політико-правові наслідки, адже російські урядовці своїми діями ставили під сумнів традиційне в Україні право власності, вимагаючи його легітимізації лише через імперські інституції. Таким чином, «Історія Русів» є дійсно важливим етапом розвитку української історичної думки, її автор, як сучасник тих подій, досить об'єктивно відобразив імперську політику Росії до українських земель у другій половині XVIII ст.,

¹⁹ Ibidem, – С. 317.

²⁰ Ibidem, – С. 317.

а сама праця за влучним висловом Сергія Єфремова, є «талановитим політичним памфлетом»²¹ тієї епохи.

Імперські заходи щодо обліку податного населення Лівобережної України та економічних ресурсів регіону не обмежилися Генеральним описом П. Румянцева. У процесі уніфікації українських земель відповідно до російського адміністративно-територіального поділу протягом 1779–1781 рр. впорядковуються нові описи цього регіону. Всією організаційною роботою керував малоросійський губернатор А. Милорадович, котрий розробив детальну інструкцію для членів спеціально створеної для проведення даного опису комісії. Результатом діяльності якої постали описи Київського²², Чернігівського і Новгород-Сіверського намісництв. Ці описи, разом із описом Харківського намісництва²³ складають корпус описово-статистичних джерел 70–90-х років XVIII ст. і слугують важливим джерелом до вивчення податкової політики російського уряду в українських землях.

Аналізуючи науковий доробок представників третього історіографічного періоду, не можна залишити поза увагою наукову спадщину Дмитра Бантиша-Каменського, котрий за влучним визначенням Олексія Яся «був принаймні свідком, а певною мірою й учасником кардинальних інституціональних, соціальних та інтелектуальних змін»²⁴. Адже у час, у якому жив і працював відомий історик, відбувалися кардинальні зміни в статусі українських земель, які, внаслідок цілеспрямованої імперської політики російських урядовців, «поступово трансформувалися в західні імперські провінції Росії»²⁵.

Так, зокрема, описуючи діяльність Першої Малоросійської колегії, автор дає негативну оцінку її президента бригадира Вельямина, указуючи, що він був грубою людиною, самовладною і жорсткою в управлінні, а щодо податкової політики цього російського урядовця, зазначає, що він «велел, при самом начале, собирать разные подати с народа, не исключая казаков»²⁶. Щодо подальших заходів імперського центру щодо оподаткування населення українських земель, Д. Бантиш-Каменський згадує зменшення податкового тиску Першої Малоросійської колегії у 1725 р. щоправда без пояснень причин цього²⁷, скасування у 1727 р. при обранні гетьмана Д. Апостола діяльності цієї колегії та зборів встановлених нею²⁸, а також відміну російською імператрицею Анною Іоанівною у 1730 р. ряду податкових платежів, зокрема мита з тютюну та меду, мостовий збір, збір з перевозів і гребель²⁹. Враховуючи, що хронологічно праця Д. Бантиша-Каменського закінчується подіями, пов'язаними із скасуванням гетьманської посади в Україні в 1764 р., автор не розглядає діяльність Другої малоросійської колегії та фінальні заходи з інкорпорації Українських земель імперією Романових у тому числі й встановлення в Україні російської системи подушного оподаткування. Праця Д.

²¹ Єфремов С. О. Історія українського письменства / С. О. Єфремов. – Київ 1995, – С. 214.

²² Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – Київ 1989, 390 с.

²³ Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. – Київ 1991, 223 с.

²⁴ «История Малой России» Д. Бантиша-Каменського у світлі дослідницького інструментарію / О. Ясь // Український археографічний щорічник. – Київ 2006. – Вип. 10/11, – С. 343–361 (С. 343)

²⁵ Ibidem.

²⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – Київ 1993, – С. 428.

²⁷ Ibidem, – С. 435.

²⁸ Ibidem, – С. 439.

²⁹ Ibidem, – С. 442.

Бантшиша-Каменського є логічним продовженням еволюції історіописання в Україні протягом кінця XVII–XVIII ст., унаслідок чого автор зумів створити першу узагальнюючу наукову працю з історії України, у якій знайшли висвітлення і такі складні й неоднозначні проблеми підпорядкування українських фінансових ресурсів імперській Росії.

Здійснений нами аналіз історіографічних джерел кінця XVII– початку XIX ст. засвідчив, що проблеми підпорядкування фінансових ресурсів російському уряду та поширення на українські терени російської податкової системи не залишили поза увагою сучасників тих подій, творчий доробок яких прийнято в сучасній історіографії відносити до другого та третього періодів розвитку вітчизняної історичної думки, період у якому особливо було відчутним відлуння західноєвропейського історіософського напрямку — романтизму, що мав в Україні власне козацьке коріння.

Larysa Godunova. On Establishing Russian Control over Finance System of the Left-Bank Ukraine: Historiographical Interpretations of the Late 17th — Early 19th Centuries

The article investigates the problems of submission of financial resources to the Russian government and the spread of the Russian tax system on Ukrainian territory through contemporary interpretations of that era, particularly in the chronicles of Samovydets, Grygory Hrabianka and Samiylo Velychko; in the works of P. Symonovsky, A. Rihelman, in “History of Rus” and in the first synthetic, scientific work on the history of Ukraine by D. Bantysh-Kamensky. Their creative heritage belongs to the second and third periods of Ukrainian historical thought, the period when the echo of the Western historical and philosophical movement — Romanticism — was particularly noticeable and which had its own Cossack roots in Ukraine.